

ESKİ TÜRK ŞİİRİNİN KAYNAKLARINA TOPLU BİR BAKIŞ

Yrd. Doç. Dr.

OSMAN FIKRİ SERTKAYA

Eski Türk şiiri denilince, Türkiye’de genellikle halkımızın eski Türkçe dediği, Arap harfleri ile yazılmış metinler, mısralar, beyitler, kıt’alar, gazeller, kasideler, mesnevîler vs. gibi Dîvân şiiri veya koşma, mani, varsağı, semai, türkü, destan vs. gibi halk şiiri örnekleri akla geliyor. Halbuki ilim çevrelerinde eski Türk şiiri tabiri ile, Türklerin en eski manzum parçaları kastedilmektedir. Bu manzum parçalar, Türklerin İslâmiyetle müşerref olmadan önceki dinî inançları ile din dışı duygularını anlatan metinlerdir.

Bu metinlerin pek azı Mani dinî çevresinde, büyük çoğunluğu ise Budizm inancı çevresinde söylenmiş manzum parçalardır.

Bu manzum parçaların belli başlı özellikleri kısaca şunlardır :

1) Metinler genellikle dörtlükler hâlinde yazılmaktadır. Manzum olarak anlatılan dinî hikâyelerde (meselâ *Avadâna*’larda veya *Sadâprarudita* ve *Dharmodgata Bodhisattva* hikâyesinde olduğu gibi) bu kurala tam olarak uyulmaz. Mısra sayısı değişebildiği gibi, dörtlük şeklindeki söyleyişler de görülebilir.

2) Metinlerde *kafiye* satır başındadır. Eğer “baş kafiye” bir ünlü (vokal) olursa, bu ses aynen tekrarlanır. a/a/a/a, i/i/i/i gibi. a~e, ı~i, o~u ve ö~ü değişiklikleri mühim değildir. Çünkü “baş kafiye” göz içindir. Baş kafiye bir ünsüz (konsonant) olursa, o zaman ünsüzden sonra gelen ünlü de aynen tekrarlanır. ba/ba/ba/ba, çe/çe/çe/çe vs. gibi. Pek az örnekte ünsüzden sonra gelen ünlünün değişik olduğu görülmektedir. Bu değişiklik de kafiye sistemini bozmayan istisnalar olarak kabul edilmelidir.

3) Dörtlükler çoğu zaman kendi içlerinde bir bütündür. Fakat birçok örnekte de dörtlüklerin ikinci dörtlükte tamamlandığı görülmektedir. Bu yüzden dörtlüklerin kesin olarak, her zaman kendi içlerinde bir bütün oluşturduğu kuralını düzeltmek gerekmektedir. (Gerhard Doerfer, “Türkolojide eleştiri sorunları”, *TDAY-Belâten* 1980-1981, Ankara 1983, s. 92. “Oysa önyayaklı dörtlükler her zaman kendi içlerinde bir bütün oluştururlar.”)

4) Dörtlüklerde baş kafiye veya metin içerisinde Çin harfleri ile Çince yazılan kelimeler Ondoku¹ metodu ile Çince olarak değil çok büyük bir çoğunlukla Kundoku² metodu ile Türkçe olarak okunurlar. Bu Çince yazılıp Türkçe okunmaya Kundoku denilir.

Annemarie von Gabain, 1967'de, Türkçe metinler içerisindeki Çince kelimelerin Çince okunduğunu, yani Ondoku yapıldığını iddia ediyordu (Annemarie v. Gabain, *Die Drucke der Turfan-Sammlung*, SDAW zu Berlin, Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst, Jahrgang 1967. Nr. 1, Berlin 1967, s. 29 ("Hier hat also ein Uigure einen buddhistischen Text auf Chinesisch gelesen."))

Reşid Rahmeti Arat ise, Gabain'den iki yıl önce, Çince yazılmış olan kelimelerin Türkçe olarak okundukları ihtimalini belirtmiştir. Yani Arat'a göre Çince kelimeler Ondoku değil Kundoku metoduna göre okunmalıdır. (Reşid Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, Ankara 1965, s. 338." [orun] -larta kelimesine gelince, bu manzûm parçaları içine alan mecmuada, bilhassa bunun burkancılar felsefesi ile ilgili mensûr kısmında, bâzı kelimeler çin yazısı ile yazılmıştır; bu gibi kelimelerin uygur harfleri ile yazılan eklerine bakılırsa, çince yazılı sözlerin türkçe kelimeler gibi okunmuş olmaları muhtemeldir. İleride bu gibi kelimeler üzerinde toplu bir şekilde durulacaktır.)

Uygur harfli metinlerde Çince kelimelerin Ondoku metodu yerine Kundoku metodu ile okunması gerektiğini ilk ortaya koyan Japon âlimi Masahiro Shōgaito'dur (Masahiro Shōgaito, *Uigurugo. Uigurugobunken no kenkyū*. I. 'Kannonkyō ni fusawashū sanpen no Avadāna' oyobi 'Agonkyō' ni tsuite. Kōbe, 1982, 114 s.).

Ondoku ve Kundoku metodları için bk. Klaus Röhrborn, "Zur Frage des "Transponierenden Lesens" von chinesischen Texten in spätauigurischer Zeit", *Central Asiatic Journal*, 29/1-2, 1985, 85-97.

Uygur harfli metinlerde Çince yazılı kelimeleri Kundoku metoduna göre Türkçe transkripsiyonlarken, bu kelimeleri bütünüyle büyük harf (majskül) olarak okumalıdır. Böylece metin içerisindeki yabancı alfabe ile yazılı kelimeler belirtilmiş olur.

¹ Ondoku : Her hangi bir dilde yazılmış olan bir metni, o dili bilmeyen bir yabancının, kelimeleri mânâlandırmayı dikkate almadan, aynen okumasıdır. Meselâ Arapça bilmeyen fakat Arap harflerini bilen bir kişinin Kur'ân-ı Kerim'i okuması, kelimelerin mânâsını anlamadan okuması, Ondoku'dur. Kur'ân kurslarında Kur'ân okumayı öğrenen küçük çocukların Kur'ân okumaları Ondoku'dur.

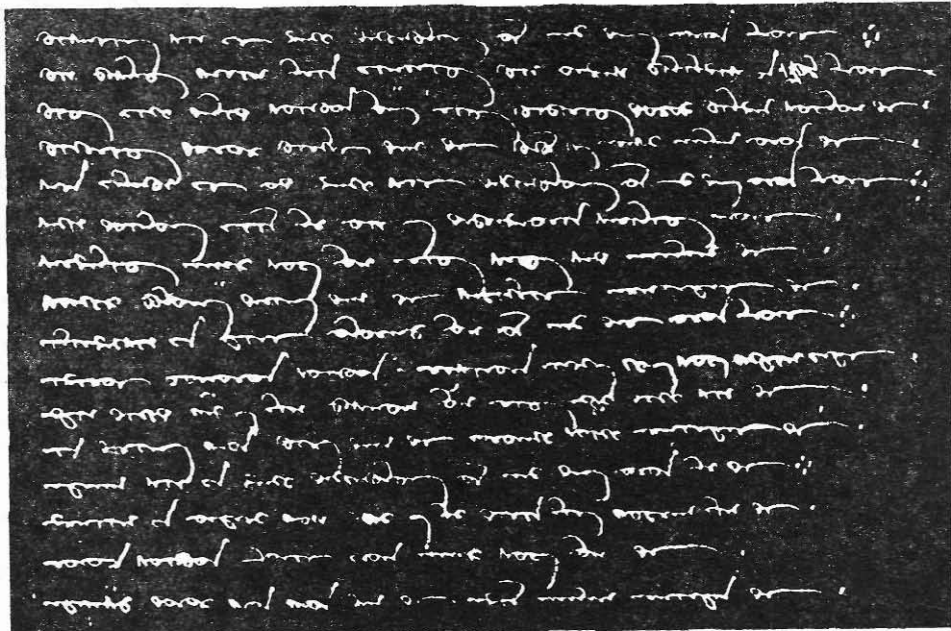
² Kundoku : Herhangi bir dilde yazılmış olan bir metnin veya bir eserin kelimelerini mânâlandırarak okumaktır. Meselâ Türkçe yazılmış bir metnin içerisindeki Çince bir kelimeyi Çince olarak değil de Türkçedeki karşılığı ile okumak. Kundoku metodunda, Türkçe kelimelerin, Çin harfleri ile bir çeşit transkripsiyonlarının yapılmış olduğu anlaşılmalıdır. Meselâ : *HSİN töz-in ukıdtaçı nom* yerine *KÖNGÜL töz-in ukıdtaçı nom* "Gönül (ün) aşkı anlatan (öğreten) tasavvur" gibi.

Aşağıdaki dörtlükler hâlinde yazılmış şiirde, ilk iki dörtlükte ünlü (vokal) baş kafiyesi *a/a/a/a* ve *i/i/i/i* şeklinde geçmektedir. Üçüncü ve dördüncü dörtlüklerde ise *se/se/se/se* ve *kö/kö/kö/kü* şeklindeki baş kafiyenin ünsüz (konsonant) sistemine göre yazıldığı görülmektedir. Dördüncü dörtlüğün son mısrasında, ilk üç mısradaki *kö/kö/kö* baş kafiyesi yerine *kü* baş kafiyesinin kullanıldığı görülmektedir. Bu şekil, baş kafiyenin göz için olduğunu gösteren güzel bir örnektir.

Kezâ 15. satırda ORUN okunan kelime, Çince olarak *ching* (Rad. 32 + 11. M. 1136, G. 2167, SH 421b) şeklinde yazılmıştır. Uygur Türkçesinde *yir* (Türkiye Türkçesi : *yer* “yer, mevki”) karşılığında kullanılan bu kelime, burada metnin gelişine uygun olarak ORUN şeklinde ve Çince yazıldığını göstermek için de büyük harfle okundu.

anı teg orunlarta

1. atkaşu turur kat kat tagta amıl aglak aranyadanta
2. artuç söğüt altınınta akar suvlugta
3. amrançığın uçdaçı kuşk(ı)yalar tirinlig kuvraglıgta
4. atkagsızın meñgi tegingülük ol anı teg orunlarta ::
5. iç teriñg kat bük tagta irteki söki aranyadanta
6. idiz tikim kayalıg basguklug erip idi tikisizte
7. imirt çoğurt söğüt arasınıta inçkek(i)ye suv kıldıgında
8. ilinmeksizin dyan olurguluk ol anı teg orunlarta ::
9. señgir buluñg teriñg tagta seviglig aranyadanta
10. sermelip akar suvlug erip sep sem aglakta
11. sekiz törlüg yıller üze tepremedin serilip anta
12. seçe yalıñguzın nom meñgisin tegingülük ol anı teg orunlarta ::
13. kökerip turur körkle tagta köñgölke yaraşı aglak orunta
14. köp yigi telim söğütlüg erip köpirip turur kölmen suvlugta
15. köz başlap kaçıkların yıgıñıp közünmiş bililmişçe ORUN-larta
16. küsençigsizin meñgi tegingülük ol anı teg orunlarta ::

ÖYLE YERLERDE

1. Zincirleme bağlı duran kat kat dağlarda, sâkin ve ıssız Manastır (*Āran-yadana*)'da
2. Ardiç ağaçları altında, akar sular boyunda,
3. Sevimli kuşçukların uçtukları ve derlenip toparlandıkları yerlerde,
4. Öyle yerlerde, hiç bir şeye bağlanmaksızın saadete erişilebilir.
5. Ormanlı dağların çok içlerinde, eski, kadim Manastır (*Āranyadana*)'da
6. Yüksek, dik kayalıkların ve dağ silsilelerinin tam sessizliğinde,
7. Karanlık ve gölge veren ağaçların arasında, berrak su kıyısında,
8. Öyle yerlerde, (maddî şeylere) bağlanmaksızın istigrak (*dhyāna*)'a olturulabilir.
9. Dağların eteklerinde, kıvrımlarında (veya) derinliklerinde, sevimli Manastır (*Āranyadana*)'da
10. Süzülerek akan suların ıp-ıssız yalnızlığında,
11. Sekiz türlü yel ile hareket ettirilmeksizin, orada,
12. Öyle yerlerde, bütünüyle yalnız olarak töre (*dharma*) saadetine erişilebilir.
13. Göğeri duran güzel dağlarda, gönülün hoşlandığı ıssız yerlerde,
14. Yoğun, sık ağaçlıklarda, kabarıp köpüren dereler ve sularda,
15. Gözden başlayarak, duyguları toplayabilir, görünebilir ve idrak edilebilir mekânlarda,
16. Öyle yerlerde, (daha) başka arzular olmadan saadete erişilebilir.

Aşağıda verilen örneklerde ünlü (vokal) baş kafiyesi ve Ondoku/Kundoku metodları gösterilmektedir. İlk üç örnek Masahiro Shōgaito'nun yayımladığı *Avadāna*'lardan alınmıştır. (Bk. no. BA1, BA2, BA3.)

İlk örnek *ö~ü* baş kafiyesi ile kaleme alınmıştır. Dörtlüğün üçüncü mısraının Çince yazılmış olan ilk kelimesi Ondoku metodu ile Çince olarak SAN şeklinde okunursa, dörtlüğün baş kafiye sistemi *ö/ü/SA/ö* şeklinde bozulmaktadır. Eğer Çince yazılmış olan bu kelime, Kundoku metodu ile Türkçe olarak ÜÇ şeklinde okunursa, dörtlüğün baş kafiye sistemi *ö/ü/Ü/ö* şeklinde düzelmektedir.

Ondoku metodu ile :

- ö *ötrü ol aranyadan orunka barıp*
ü *üküş edgülg TIEN FO-ig toyın titsı-lıg kuvrag-ı birle*
SA *SAN ay bkçanka ötünüp*
ö *ögin kangın tegzige sabda ardatıp*

Kundoku metodu ile :

- ö ötrü ol aranyadan orunka barıp
 ü üküş edgülig TENGRİ BURKAN-ıg toyın tıtsı-lıg kuvrag-ı birle
 Ü ÜÇ ay bkçanka ötünüp
 ö ögin kangın tegzigte sabda ardatıp ::
 (Shō., I., s. 46, str. 35-37)

Dolayısıyla o Aranyadan (sâkin dağ ormanı) yerine giderek çok adil Tanrı Burhan'ı rahip ve mürit topluluğu ile üç aylık bir ayını arz ederek babasını annesini dönmekten-dolaşmaktan temizleyerek...

İkinci örnek u baş kafiyesi ile kaleme alınmıştır Dörtlüğün ilk mısraı, Ondoku metodu ile Çince olarak TAY şeklinde okunursa, baş kafiye sistemi TA/u/u/u şeklinde bozulmaktadır. Eğer Çince yazılmış olan bu kelime Kundoku metodu ile Türkçe olarak ULUG şeklinde okunursa, dörtlüğün baş kafiye sistemi U/u/u/u şeklinde düzelmektedir.

Ondoku metodu ile :

- TA TAY törlüg hanlıg süü
 u ugrayu kelti bu ilke
 u utgurak alkingay biz amtı tip
 u ukuş(s)uz korkup aymanıp

Kundoku metodu ile :

- U ULUG törlüg hanlıg süü
 u ugrayu kelti bu ilke
 u utgurak alkingay biz amtı tip
 u ukuş(s)uz korkup aymanıp
 (Shō., I., s. 54, str. 95-96)

Büyük türlü hanlı ordu
 bu ülkeye doğru geldi.
 biz şimdi mutlaka mahv olacağız diyerek
 akılsız korkup danışarak...

Üçüncü örnek o~u baş kafiyesi ile kaleme alınmıştır. Dörtlüğün birinci ve üçüncü mısralarının ilk kelimeleri, Ondoku metodu ile Çince olarak TZU ve TAY şekillerinde okunursa, dörtlüğün baş kafiye sistemi T/u/TA/u şeklinde bozulmaktadır. Eğer Çince yazılmış olan bu kelimeleri Kundoku metodu ile Türkçe olarak OGUL ve ULUG şekillerinde okunursa, dörtlüğün baş kafiye sistemi o/u/u/u şeklinde düzelmektedir.

Ondoku metodu ile :

- T TZU-ları öğinte kaᅡginta
 u uşak kiçig bolup kalsar yeme
 TA TAY ataları tek ök katıglanu tavrano
 u ukuş(s)uz takı artukrak bay boldılar : :

Kundoku metodu ile :

- O OGUL-ları öğinte kaᅡginta
 u uşak kiçig bolup kalsar yeme
 U ulug ataları tek ök katıglanu tavrano
 u ukuş(s)uz takı artukrak bay boldılar

(M. Shō. I., s. 42, str. 15-16)

Evlatları annesinden babasından
 ufak-küçük olarak kalsalar dahi,
 yaşlı babaları gibi bizzat uğraşarak-çalışarak
 kolayca ve daha fazla zengin oldular.

Aşağıda verilen üç örnekte de ünsüz (konsonant) baş kafiyesi ve Ondoku / Kundoku metodları gösterilmektedir. İlk örnek M. Shōgaito'nun yayımladığı *Avadāna*'dan (bk. no. BA 1), ikinci ve üçüncü örnekler ise Şinasi Tekin'in yayımladığı *SDB* hikâyesinden (bk. no B 17) alınmıştır.

İlk örnek *ki* baş kafiyesi ile kaleme alınmıştır. Dörtlüğün ikinci mısramın ilk iki kelimesi Ondoku metodu ile Çince olarak *HSİN² HSİN¹* şeklinde okunursa, dörtlüğün baş kafiye sistemi *ki/HS/ki/ki* şeklinde bozulmaktadır. Eğer Çince yazılmış olan kelimeler *Kundoku* metodu ile Türkçe olarak *KİRT-GÜNÇ KÖNGÜL* şeklinde okunursa, dörtlüğün baş kafiye sistemi *ki/Kİ/ki/ki* şeklinde düzelmektedir.

Ondoku metodu ile :

- ki kişimangarı TIEN TIEN-si FO
 HS HSİN² HSİN¹-i küçlüg ol sukumarı urıka
 ki kin keligme üdte çaydasuki atlıg burhan bolgay sen tip
 ki kirtü vyakrit alkış birü yarlıkadı : :

Kundoku metodu ile :

- ki kişimangarı TENGRİ TENGRİ-si BURKAN
 Kİ KİRTGÜNÇ KÖNGÜL-i küçlüg ol sukumarı urıka
 ki kin keligme üdte çaydasuki atlıg burkan bolgay sen tip
 ki kirtü vyakrit alkış birü yarlıkadı : :

(M. Shō., I., s. 46, str. 42-43)

Kşemenkara Tanrı Tanrısı Burkan
 itikadı sağlam o Sukamâra oğlana
 "istikbalde tekrar doğacağın zamanda,
 Çaydasuki adlı Buddha olacaksın" diye
 gerçek haber-müjde vererek buyurdu.

İkinci örnek *be* baş kafiyesi ile kaleme alınmıştır. Dörtlüğün ikinci mısramın ilk ve ikinci kelimeleri Ondoku metodu ile Çince olarak *HUA FO* şeklinde okunursa, dörtlüğün baş kafiye sistemi *be/HU/be/be* şeklinde bozulmaktadır. Eğer Çince yazılmış olan kelimeler Kundoku metodu ile Türkçe olarak *BELGÜRTME BURKAN* şeklinde okunursa, dörtlüğün baş kafiye sistemi *be/BE/be/be* şeklinde düzelmektedir.

Ondoku metodu ile :

be *beliᅇdeg kök kalık yüüzinde*
 HU *HUA FO közünüp*
be *bek katıgda turmuş ol P'U SA-ıg öge küleyü*
be *bekiz belgüług savın inçe tip yarlıkadı :*

Kundoku metodu ile :

be *beliᅇdeg kök kalık yüüzinde*
 BE *BELGÜRTME BURKAN közünüp*
be *bek katıgda turmuş ol BODİSATAV-ıg öge küleyü*
be *bekiz belgüług savın inçe tip yarlıkadı :*
 (Ş. Tekin, *SDB*. s. 189, str. 61-63)

Ansızın gök yüzünde

Belgürtme Burkan (Nirmanabuddha) görünerek,
 sağlam bir şekilde duran o bodisatavı överek,
 açık ve net söz ile şöyle diyerek buyurdu.

Üçüncü örnek *tö~tü* baş kafiyesi ile kaleme alınmıştır. Dörtlüğün birinci ve ikinci mısralarının ilk kelimeleri, Ondoku metodu ile Çince olarak *SSU* şeklinde okunursa, dörtlüğün baş kafiye sistemi *S/S/tü/tü* şeklinde bozulmaktadır. Eğer Çince yazılmış olan kelimeler Kundoku metodu ile Türkçe olarak *TÖRT* şeklinde okunursa, dörtlüğün baş kafiye sistemi *TÖ/TÖ/tü/tü* şeklinde düzelmektedir.

Ondoku metodu ile :

S *SSÜ törtkil körkle ol kurikar-nıᅇ SSÜ bulunğlarınta*
 S *SSÜ öᅇgi erdinilig kilü-ler-te*
 tü *tüü törlüg öᅇgi sadıgsız yıd yıpar-larig*
 tü *tüü kün tı tutçı köyürür-ler erti :*

Kundoku metodu ile :

TÖ TÖRT törkil körkle ol kurigar-nıng TÖRT bulunğ-larında
 TÖ TÖRT öngi erdinilig kilü-ler-te
 tü tüü törlüg öngi öngi sadıgsız yud yıpar-larig
 tü tüü kün tu tutçı köyürür-ler erti : :

Dört köşeli güzel Kurigar'm dört köşesinde
 dört çeşitli mücevher ile tütsü sandıklarında
 türlü türlü, ayrı ayrı bahasız tütsü kokularını
 gece-gündüz durmadan yakarlardı.

Baş kafiye sistemi ile yazılan şiirlerden biri, diğer manzum örneklerden ayrılmaktadır. Baştan ve sondan eksik olan bu 38 mısralık baş kafiye şiirde, baş kafiye olarak *t* ünsüzü kullanılmıştır. Bunun yanında şair, mısra içeriğinde geçen diğer bütün kelimeleri de *t* sesi ile başlayan kelimelerden seçmiştir. Kendi türünün bilinen tek örneği olan bu şiirde, genellikle her mısrada *t* sesi ile başlayan dört kelime bulunmaktadır. Yalnız 26., 27. ve 31. satırlarda *t* sesi ile başlayan beş kelime kullanılmıştır (Bk. no. ...).

BT XIII/18.

1. (...)l(i)g	t (...	t...) tıdıl(ga)y
2. tutyakıg	titser	t(u)ygah	titikler
3. tıdıgl(i)g	tuman	tunmakı	tarıkar
4. togum	tözi	tutyakl(i)g	t(i)tir
5. tutyak	tıtagı	tört	titir
6. tuymak	tö(z)i	tutuglug	titir
7. (tu)tug	tıtagı	tokuz	titir
8. tınl(i)g	togup	tınl(i)gg	tokıyur
9. tıdınmak	(tur)ur	telim	tirer
10. (t...	t...	t...	t...)
11. (t...	t...	t...	t...)
12. tarmut	tama	tümenin	tükeyür
13. toprak	tıgrayu	taş	togsar
14. tınl(i)g	tıgrayu	tiş	togar
15. tıns(i)z	togsar	t(e)k	turur
16. tuymaklıg	togsar	tüzüke	tusulur
17. tıns(i)z	togsar	taş	toyagu
18. tuymakl(i)g	togsar	törüke	tükel
19. tıns(i)z	togsar	t(oo)z	toprak
20. (tuymakl(i)g	togsar	t...)ke	tükel
21. (t...	t...	t...	t)okısar
22. (t...	to)gumkategori	t(e)k	turur

23.	(tu)yunmakl(i)g	tering	tuy(...	t...)
24.	tuyunmaks(i)z	tamtu	t(e)g	to(g)s(a)r
25.	toprak-da	t(ö)römiş	tüzüke	tusulur
26.	tözün	tözlüg	tamtu tözke	tegürür
27.	(tu)yunmak	tözlüg	t(ooz to)prak	tükeyür
28.	tuyunmaks(i)z	tö(...	t...)	turur
29.	tınl(i)g	tözi	t(...)	t)opulur
30.	(t)o(pu)lmak	tıl(ta)g(i)	tört	titir
31.	toğmak	tirg(in)	tarmu (...)	tokuz titür
32.	tözün	törölüg	tıtsı	ti(tir)
33.	(t...)	t...)i	(t...)	t...)r
34.	(t...)	t...)	tözlüg	tuyunsar
35.	(t)üp	t(öz)ketegi	t(...)un	titir
36.	tıns(i)z	tan	togum	teğşürmez
37.	tınl(i)g	tuymakı	togum	teğşürür
38.	tuyunmaks(i)z	tering	tamtu	tiyür
39.			
40.			

Budizm'e ait felsefî vecizeler

1. [.....] engelleniyor olacak.
2. Eğer kişi maddeye bağlanma (*upādāna*)'dan vaz geçerse, "duyma (idrak)"ya muktedirdir.
3. Engeller dumanı (sisi) tarafından (da) örtülü olmak, kendiliğinden kalkar.
4. Doğum (*jāti*)'un aslına maddeye bağlanmak (*upādāna*) denilir.
5. Maddeye bağlanma'nın sebebi dörttür.
6. "Duymak"ın aslına (köküne) "bağlanmak" denilir.
7. "Bağlanma"nın sebebi dokuzdur.
8. Canlı doğar ve (bir başka) canlıya dokunur (vurur).
9. Engellenmiş olmak (?) çok toplamak(?) dır.
10. ...
11. ...
12. Dağ akar suyu damlayarak on binlerde sona eriyor.
13. Eğer toprak sıkılaştığında bir taş oluşursa (doğarsa),
14. bir canlı sıkılaştığında, bir diş oluşur (doğar).
15. Eğer cansız doğsa, (o) sadece durur.
16. Eğer "duymalı (idrakli)" doğsa, her kese faydalı olur.
17. Eğer cansız doğsa, (o) sadece taş-topraktır.
18. Eğer "duymalı" doğsa, töre (*dharmā*)'nın bütününden bir parçadır (?)
19. Eğer cansız doğsa, (o) sadece toz-topraktır.

20. [Eğer “duymalı” doğsa, töre (*dharmā*)]’ye bütünüyle ...
21. [.....] vurulursa,
22. [...] doğum (*jāti*)’a kadar sadece öylesine vardır.
23. “Duyunmaklı (müdrîk)” birisi her şeyi (?) derinliğine anlar (?).
24. Eğer bir “duyunmaksız (bî-idrâk) doğarsa, o bir yangın gibidir.
25. Yer yüzünde meydana gelen her şey, herkesin yararınadır.
26. Asil köklü yangın asıla (köke) ulaşılmasını sağlar.
27. “Duyunmak (müdrîk olmak)”ın ashında toz-toprak sona erer.
28. “Duyunmaksız” [.....] dırlar.
29. Canlı(nın ashı [.....] içine girebilir (?).
30. İçine girebilmek (nüfuz etmek?)’in sebebi dördttür.
31. Doğ(urul)mak, toplamak (?), [...] dokuzdur.
32. “Asil töre”nin öğrencisi (?) [....]
33.
34. [.....] eğer ashı anlaşılırsa,
35. dibine-köküne kadar ulaşan denir
36. Cansız bir vücut doğumu değiştirmez.
37. Canlı’nın “duyma”sı doğumu değiştirir.
38. “Duyunmaksız” birisi derin bir yangındır.

BT. XIII/15.

1. anın amtı upasi-lar-a .
ança-k(1)y-a serinġ-ler .
adı kötrülmüş nomlamış-ı .
adrok bo nomug tınġlanġ-lar ::
5. adınçig idok bo tavço-lug orun-ta .
agir ayag sakınç-ın .
ayag-ka tegimlig-ler-ke yükünü .
ayıgıg kşanti kılınġlar ::
9. öz yaş ulaşı ed tavar-lar-nınġ .
ürlügsüzün bilinġler .
özüg yat-ıg timedin .
ögdi-lig buşı birinġler ::
13. buşı birser bay bolur tip .
burhan-lar-nınġ y(a)rl(1)g-ı ol .
bo bir k(1)y-a nom kentü .
bulunçsuz erdini ermez mü ::
17. öçüg kekig kişerip .
övke tülükün sergürüp .
ögüg kanġ-ıg tapını .
özte ulug-lar-ıg ayanġ-lar ::

21. az amranmak bo köngül-üg .
 alko-ta maru tıdınğlar .
 azag-lar-nunğ nom-ın-ta .
 arsızmanğlar tözün-ler-e ::
25. ot-lug oprı ev bark ol .
 ogul kız tıgm-e bag çug ol .
 ol anı teg sav-lar-ta .
 osal sımtag bolmanğlar ::
29. azlı üküş-li buş-ı-nunğ .
 aruşı arkag-ı kirtgünç ol .
 apam dındar-ka tuş bolsar .
 annıg tüş-i ulug ol ::
33. burhan kut-ı küşüş-lüg .
 boz bulıt-ıg örtülü .
 buşı-lıg yagmur-ug yagıtısar .
 bodi köngül töröyür ::
37. çigşin ügr-e buş-ı-lıg .
 çıgay erig bökünğler .
 çigşin annıg buş-ı
 çınşu tözüg buldurdı ::
41. tutmaç talkan buşı-lıg .
 tul kunçuy-lar ermez mü .
 tuşmak üze dındar-ka .
 toldı annıg küsüş-i ::
45. bagdam küç buşı-lıg .
 br(a)hmadatı han ermez mü .
 piradikabut dındar-ka tuşmaki üze .
 baştınkı holdı buşı-sı ::
49. avut-ın torpak buşı-lıg .
 aşokı han ermez mü .
 anıtag ulug çog yalm .
 amtık-a-tegi eşitilür ::
53. anı üçün burhan-lar .
 agam sudur içinde .
 adın-lar-ka asıg-lıg .
 adrok bo nomug nomladı ::
57. oğlan-lar-ım toyın-lar .
 odug-ın sak-ın erinğ-ler .
 ozmak tözin tileyü .
 on çahşap(a)d tutunğlar ::

61. tütüş keriş ün çoğ-ıg .
 tözindinberü ıdalap
 tözün-ler-niñg ornında .
 töşenip ornanıp eringler : :

koy(u)n yıl bişinç ay tört yañgıka biçibey.

Sadaka vermenin sevabı hakkında

1. Ondan dolayı, şimdi ey *Upāsaka*'lar azıcık üzerinde durunuz (düşününüz). Adı yükseltilmiş (= *Buddha*)'in vaaz ettiği bu seçkin töreyi dinleyiniz.
5. Bu seçilmiş, mukaddes *Dao-chang* yerinde, saygı-hürmet düşünceleri ile saygı değer kişilere eğilerek kötüyü *kşanti* kılınız.
9. Hayatın ve başka eşyaların faniliğini biliniz. Kendinizinkini ve yabancınınkini ayırmadan övgü sadakası veriniz.
13. "(Kim) sadaka verse, zengin olur" diye *Buddha*'ların hükmüdür. Sadece bu hükmün kendisi (hiç bir zaman) bulunmayacak olan bir mücevher değil midir?
17. İntikamı (ve) nefreti gidererek, hırs arzusunu bastırarak, anneye babaya hizmet ederek, sizden büyükleri sayınız (saygı gösteriniz).
21. "Arzu-istek" bu gönülü her şeyden önce engelliyor. Azmış (yoldan çıkmış)ların sözü ile kendinizi aldattırmayın ey asiller.
25. "Ev-bark" ateşli bir mağaradır. "Oğul-kız" denenler bağlanmalardır. Bu şekildeki konuşmalarda kayıtsız olmayınız (kalmayınız).
29. Az ve çok sadakanın örgüsü-argaçı "inanç"tır. (Bu sadaka eğer (bir) din adamına rastlar ise, onun meyvesi (ondan elde edilecek sevap) büyüktür.

33. (Kişi) “Burkan KUT”u (nu bulma) dileğinin
boz bulutu(nu) örtülerek
sadaka yağmuru(nu) (gönlünde) yağdırırsa,
mükemmel idrak (*Bodhi*) gönlü türer (meydana çıkar).
37. Lapa sadakası ile
fakir adamı doyur.
fakir adamı doyur.
Onun (?) lapa sadakası
gerçek aslını (kökünü) buldurdu.
41. “Tutmaç” ve “Talkan” sadakasına muhtaç (olanlar)
dul kadınlar değil midir?
Bir din adamı ile karşılaşmak
onun arzusunu yerine getirdi.
45. “Bağdam” (ve) “Küncü” sadakasına muhtaç
Brahmadatta adlı kral değil midir?
Pratyeka-buddha veya bir din adamı ile karşılaşması
onun ilk sadakası olmuştur.
49. Bir avuç dolusu toprak sadakasına muhtaç (olan)
Aşoka (adlı) Han değil midir?
Böyle büyük bir şöhret ve ihtişam
Şimdiye (bu güne) kadar işitilmiştir.
53. Onun için *Budda*’lar
Agama(lar ve) *Sūtra*(lar) içerisinde
başkalarına faydalı olsun diye
bu seçkin vaazı vermişlerdir.
57. Evlatlarım! Din adamları
(dâimâ) uyamak olunuz.
Kurtuluş kökünü arzulayarak
on emir (*çakşapat*)’i yerine getiriniz.
61. Kavga ve gürültüyü
kökünden terk ederek
asil (*Arya*)’lerin bulunduğu yerlerde
döşenip, mevki alıp durunuz.
65. Koyun yılının beşinci ayının dördüncü günü yazdım.

BT XIII. 16

1. [y.....] isig öz .
yokatmakı t(e)rk-k(ı)y-a ol .
yumıtıp turur sın süngük .
yançıl-ı öngi saçılır .

5. üzüt acun bilteçi .
üğe tigit beg işi .
üstünki çoğ-lug t(e)ngri-ler .
öçeşgü yok ölüm-ke .
9. oprak balık-ka okşadı .
uğın yalnġok-lar-nıng et'özi ol .
uuç-suz kıldıg-sız emgek-tin .
ozgalı kutrul-galı kim ugay .
13. ig agrıg-lar küçetiþ .
inçsiretser-ler et'özüg .
isig tını keşilip .
ı ıgaç teg kamılur .
17. yaguru toğmıþ yigiþ-ler .
yarsınçig yavız ölüm-ke .
yaşıp yupanıp ozgu yok .
y(a)rl(i)g bilmez yağı-ka .
21. yarmantaçı kim bolgay .
yanġku tözlüg [...].
(Devamı eksik)
23. tört kapıg-lıg evim ol .
tört-tin yınġak açuk ol .
tözkerü çıngaru sakınsar .
tört ulug-um kurug ol .
27. alko tınl(i)g-lar erser .
anitya'd tözlüg erür-ler .
adın acun-ug sakınsar .
ayıg kılınç-tın tıdıngu ol .
31. üküş acun-lar-ta emgenip .
çatakin bulmıþ at'öz ol .
33. alp bulgulukın sakınsar .
alke edgü-ler-te evrilgü ol .
altun kümüş kazganmaġ .
bir acun-lug taşım ol .
37. adı kötrülmiş-ke tapınmak .
abamulug asıg ol .
az nızvanı-ka arsızıp .
ayıg kılınç üküş kıltım(i)z .
41. kılınış kılınç-ım(i)znı ökün-medin .
kıy ev sayu yorır biz

kırı bitadı yirtinçü ..

[kı].

(Devamı eksik)

Fanilik ve ölüm hakkında

1. hayat(ın)
yok olması çok çabuktur.
vücut ve kemikler (önce) toplanırlar,
(sonra) ezilmiş bir şekilde saçılırlar.
5. (İster) ruhun var olduğuna inananlar,
(ister) âlim, Prens, Bey ve Hanım,
(ister) en yükseği (de) parlak tanrılar (olsun),
ölüm ile tartışma yoktur.
9. Günahkâr insanların vücudu
tahrip olmuş bir şehir gibidir.
Uçsuz bucaksız ızdıraptan
ayrılmak için, kurtulmak için kim muktedir olacak?
13. Eğer hastalıklar kuvvetlenirse,
(ve) vücudu rahatsız ederse,
(insanın) sıcak nefesi kesilerek
bir ağaç gibi düşecektir (yıkılacaktır).
17. Ey daha yeni doğmuş gençler!
kötü ölümden nefret edilecek(tir).
(Ölüm denen) af tanımayan düşmana karşı
gizlenip saklanarak kurtulmak yoktur.
21. kim ona (ölüme) karşı koyabilir.
Yankı asıllı...
(Devamı eksik)
23. Benim dört kapılı bir evim var.
Dört yönde de (kapıları) açıktır.
Eğer ashna inerek, gerçeğine erişerek düşünülse,
benim dört büyüklerim (*mahābhūta*) “boş-kuru”dur.
27. Bütün canlılar ise (söz konusu olduklarında)
fani asıllıdırlar.
Başka yaradılış biçimi (*ajun*) düşünülse,
kötü amel (*karma*)dan kaçınılmalıdır.
31. Bir çok yaradılış biçimlerinde zahmet çekerek
Jātaka’larını bulmuş (bir) vücuttur.
33. Eğer zor elde edilen düşünülürse,
(o zaman) bütün vasıflarda kişi kendisini denemelidir.

Altın ve gümüş kazanç değil,
bir varlık şeklinin taşınması (devamının sebebi)dir.

37. Adı yükseltilmiş (*Buddha*)'e hizmet etmek
sonsuz derecede faydalıdır.
Hırs arzusuna kanarak
(bir) çok kötü işler yaptık.
41. Yaptığımız kötü davranışlara pişman olmadan
evlerin kıyısından-arasından gidiyoruz.
(Devamı eksik)

MANİ muhitinde yazılan metinler

M 1 - ETS 1. İlâhi (Tan Tanrı).

Metin : II. Turfan kazılarında *k* harabesinde bulunmuş ve T II D

-- 169 işareti ile tavsif edilmiştir. Hâlen MİK 200 a-b'de kayıtlıdır.
19 x 9,4 cm büyüklüğünde olup, Uygur harfleri ile yazılmıştır. 9
satırda 20 mısra yazılıdır. Metinde boş kafiye yoktur.

-- İlk olarak Albert August von Le Coq tarafından transkripsiyon
ve tercüme olarak yayımlanmıştır. *Manichaica...*, II, s. 9-10.

-- İkinci olarak W. Bang tarafından transkripsiyon, tercüme ve açık-
lamalar ile yayımlanmıştır. "Manichaische Hymnen", s. 1-21.

-- A. von Gabain, *Altürkische Grammatik*, 1974, s. 311-212'de sadece
transkripsiyonunu vermiştir.

-- Türkçede ilk defa R. R. Arat tarafından işlenmiştir. Ord. Prof.
Dr. R. Rahmeti Arat, *İlâhi (Tan Tanrı)*", *Türk Yurdu*, 49. yıl, 274.
sayı, Haziran 1959, s. 45-46.

-- Türkçe ilmi yayımı için bk. Reşid Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*,
s. 5-9.

-- R. R. Arat'tan daha değişik bir okuma ve tercüme için bk. Şinasi
Tekin, "Uygur Edebiyatının Meseleleri", *Türk Kültürü Araştırmaları*, II/1-2, 1965, Ankara 1969, s. 40-41 § 19.

M 2 - ETS 2. İlâhi (Parlak, güçlü, bilge Tanrı).

Metin : II. Turfan kazılarında *k* harabesinde bulunmuş ve T II D
169 işareti ile tavsif edilmiştir. Hâlen MİK 200 a-b'de kayıtlıdır.
19 x 9,4 cm büyüklüğünde olup, Uygur harfleri ile yazılmıştır. 7
satırda Arat'a göre 10, Gabain'e göre 12 mısra yazılıdır. Metinde
baş kafiye yoktur.

-- İlk olarak Albert August von Le Coq tarafından transkripsiyon
ve tercüme olarak yayımlanmıştır. *Manichaica...*, II, s. 10.

- İkinci olarak W. Bang tarafından transkripsiyon, tercüme ve açıklamalar ile yayımlanmıştır. "Manichaische Hymnen", s. 22-49.
- A. von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, 1974, s. 311'de sadece transkripsiyonunu vermiştir.
- Türkçe yayımı için bk. Reşid Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, s. 10-13; 307-308 ve 411.

M 3 - ETŞ 3 Medhiye (Aprinçor Tigin).

Metin : I. Turfan kazılarında *Murttuk*'ta bulunmuş ve T. M. 419 işareti ile tavsif edilmiştir. 24×15,5 cm büyüklüğündeki bir kâğıt üzerine Uygur harfleri ile yazılmıştır. Metnin başlığında *Aprin Çor (Tigin kügi t)akşutları*, sonunda ise *(t)ükedi Aprin Çor Tigin Kügi* başlığı yer almaktadır. Bu kayıtlardan manzumenin şairinin *Aprin Çor Tigin* adlı bir asilzâde olduğu anlaşılmaktadır. Metin baş kafiye ile kaleme alınmıştır. 16 satırda 12 mısradır.

- İlk olarak Albert August von Le Coq tarafından transkripsiyon ve tercüme ile yayımlanmıştır. *Manichaica... II*, s. 7-8.
- İkinci olarak W. Bang tarafından transkripsiyon, tercüme ve açıklamalar ile yayımlanmıştır. "Manichaische Hymen", s. 50-52.
- Türkçede ilk defa R. R. Arat tarafından işlenmiştir. Ord. Prof. Dr. R. Rahmeti Arat, "Aprin Çor Tigin'in bir şiiri", *Türk Yurdu*, 50. yıl, 281. sayı, Şubat 1960, s. 41-42.
- Türkçe ilmi neşri için bk. Reşid Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, s. 14-17; 308-311.
- Şinasi Tekin, "Uygur Edebiyatının Meseleleri", s. 41-42, § 20.

M 4 - ETŞ 4. Şiir (Aprinçor Tigin).

Metin : I. Turfan kazılarında *Murttuk*'ta bulunmuş ve T. M. 419 işareti ile tavsif edilmiştir. 24×15,5 cm büyüklüğündeki bir kâğıt üzerine Uygur harfleri ile yazılmıştır. Metnin sonundaki *(t)ükedi Aprin Çor Tigin kügi* kaydından bu manzumenin de şairinin *Aprin Çor Tigin* adlı bir asilzâde olduğu anlaşılmaktadır. Metin baş kafiye ile kaleme alınmıştır. Arat'a göre 20 satırda üçer mısralık yedi bent hâlinde 21 satır, Gandjei'ye göre 20 satırda ikişer beyitlik dört kıtada 12 satır, Tekin'e göre 20 satırda dörder mısralık altı kıta hâlinde-eksik olan ilk dörtlük hariç tutularak- 20 satır olarak kabul edilmektedir.

- İlk olarak Albert August von Le Coq tarafından transkripsiyon ve tercüme ile yayımlanmıştır. *Manichaica... I*, s. 8-9.

- Türkçede ilk defa Reşid Rahmeti Arat tarafından işlenmiştir. Ord. Prof. Dr. R. Rahmeti Arat, "Edebiyatımızda ilk lirik şiir", *Türk Yurdu*, 50. yıl, 284. sayı, Mayıs 1960, s. 37-38.
- Türkçe ilmî neşri için bk. Reşid Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, s. 18-21; 311.
- Şinasi Tekin, *Reşid Rahmeti Arat İçin* (Ankara, 1966), s. 448-450'de bu şiiri 6 dörtlük hâlinde vermektedir.
- Şinasi Tekin, "Uygur Edebiyatının Meseleleri", s. 42-44, §. 23'de bu şiiri yine 6 dörtlük olarak vermekte, ek olarak da metnin yeni bir tercümesini yapmaktadır.
- T. Gandjei, "The Prosodic Structure of an Old Turkish Poem", *W. B. Henning Memorial Volume*, edited by M. Boyce and I. Gersévitch, London 1970, s. 157-160'da bu şiiri baş kafiye ile ve ikişer beyitten meydana gelmiş üç dörtlük olarak okumaktadır.
- Şinasi Tekin, "Bir Uygur Şiiri hakkında not", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* 1975-1976, s. 61-63'de Gandjei'ye karşı eski görüşlerini tekrarlamaktadır.
- Osman F. Sertkaya, "Bir Uygur şiiri hakkında not"a not", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXIII (1981), s. 203-208'de Tekin'in bazı görüşlerine açıklık getirmektedir.

M 5 - ETŞ 5. Ölüm Tasviri

Metin : II. Turfan kazılarında *k* harabesinde bulunmuş ve T II D 69 işareti ile tavsif edilmiştir. Hâlen MİK 200a-b'de kayıtlıdır. 19×9,4 cm büyüklüğünde olup, Uygur harfleri ile yazılmıştır. 22 satırda 27 mısra vardır. Metin, baş kafiyeyle 7 dörtlükten müteşekkil olup, 7. dörtlüğün son satırı eksiktir.

- İlk olarak Albert August von Le Coq tarafından transkripsiyon ve tercüme olarak yayımlanmıştır. *Manichaica ...*, II, s. 10-12.
- İkinci neşri için bk. W. Bang, "Manichaische Hymnen", s. 2-3.
- Türkçe ilmî neşri için bk. Reşid Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, s. 22-25; 312 ve 441.
- Şinasi Tekin, "Uygur Edebiyatının Meseleleri", s. 47-48 § 29.

M 6 - ETŞ 6. Cehennem tasviri

Metin : II. Turfan kazılarında *k* harabesinde bulunmuş ve T II D 178 işareti ile tavsif edilmiştir. Halen U 34'de kayıtlıdır. 13,5×13,5 cm büyüklüğünde olup, Mani harfleri ile yazılmıştır. Tek yapaktır. Her yüzde 12 satır vardır. Bu 24 satırda 20 mısra okunabilmektedir.

- İlk olarak Albert August von Le Coq tarafından transkripsiyon ve tercüme olarak yayımlanmıştır. *Manichaica* ..., II, s. 12-13.
- Türkçe ilmî neşri için bk. Reşid Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, s. 26-29; 312-313.
- Şinasi Tekin, "Uygur Edebiyatının Meseleleri", s. 48, § 30.

M 7 - ETŞ 7. Büyük İlâhi (Mani için)

Metin : III. Turfan kazılarında Hoço'da bulunmuş ve T III D 260 işareti ile tavsif edilmiştir. Hâlen U 75 ve 110'da kayıtlıdır. 21,5×6 cm. büyüklüğünde *pothi* tarzında ve Mani harfleri ile yazılan metin 25 varaktan müteşekkildir. Her varakta beşer satır vardır. Baş kafiye ve dörtlükler hâlinde yazılan metnin ancak 39-40 kadar dörtlüğünden istifade edilebilmektedir. Metnin 80 dörtlük kadar olan kısmı yer yer tahrip ve kayıp olmuştur.

- İlk olarak kısmen Albert August von Le Coq tarafından yayımlanmıştır. *Manichaica* ..., III, s. 46-48.
- Metnin tamamı W. Bang ve A. von Gabain tarafından *Türkische Turfan-Texte*, III, s. 183-211'de transkripsiyon, tercüme ve açıklamalarla birlikte neşredilmiştir.
- A. von Gabain, *Altürkische Grammatik*, 1974, s. 288-290'da kısmî bir transkripsiyon vermiştir.
- Türkçe ilmî neşri için bk. Reşid Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, s. 30-59; 313-336; 443-444.
- Şinasi Tekin, "Uygur Edebiyatının Meseleleri", s. 48 §. 31.

M 8. Metin : I. Turfan kazılarında elde edilmiş olup, bir parçasında T I a işareti bulunmaktadır. Hâlen M. 132a-b işareti altında mahfuzdur. Mani harfleri ile yazılmış olan iki yapraktan müteşekkil metnin bir kısmı Türkçe bir ilâhidir. İki sahifedeki 32 satırda 3'er kıtalık 12 mısra teşhis edilebilmektedir.

- Metin transkripsiyonu, tercümesi, açıklamalar ve fotoğrafı ile birlikte Peter Zieme tarafından Almanca ve Türkçe olarak yayımlanmıştır. Peter Zieme, "Ein manichäisch-türkische Gedicht", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten* 1968, Ankara 1969, s. 39-44.
- Peter Zieme, "Türkçe bir Mani şii", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten* 1968, Ankara 1969, s. 45-51.

BUDİST muhitte yazılan metinler

B 1 - ETŞ 11. Alfabe sırasına göre.

Türklerin İslâmiyetle müşerref olmalarından sonra kullandıkları Arap harflerinin belirli bir sırası vardı. Tek tek *elif-be-pe-te-se-*

cim-çim ... şeklinde söylenen bu harfler, bir araya geldiklerinde *ebced, hevvez, hutî, kelemen, sa'afes, karaşet, sehaz, dazıg(lan)* şekillerinde söylenirdi.

Türklerin kullandığı Uygur harflerinin de belirli bir harf sırası vardır. Bu harfler yan yana geldiğinde *abaka, vasaka, yakada, manaza, paçara, şadala, şamaka* şeklinde sıralanırdı (bk. R. Rahmeti Arat, "Uygur alfabesi", *M. Cevdet, Hayatı, eserleri ve kütüphanesi*, İstanbul 1937, s. 1-20).

Metin : British Museum, Or. 8212/108'de kayıtlı olan Uygur harfleri ile yazılmış bir mecmuada Uygur alfabesinin harf sırasına göre yazılmış akrostiş bir manzume hâindedir. Manzume anonimdir. Yazarı ve müstensihi bilinmemektedir.

Manzume, mecmuanın 47. sahifesinde başlayarak 51. sahifelinin dördüncü satırına kadar devam etmekte olup, sahifelerde 19+20+20+20+4 olmak üzere, 83 satırda 21 dörtlük şeklinde geçmektedir. *Ba* harfini anlatan 13. dörtlüğün üçüncü mısraı eksiktir.

Arat, bu dörtlükleri ortadan bölerek, sekizer satırlık manzum birimler olarak okumuştur ki bu okuyuş, gelecekte yapılacak olan yeni yayımlarda, dörtlükler hâlinde düzeltilmelidir.

-- R. R. Arat, *Eski Türk Şiiri*, 11., s. 102-115; 384-395; 460-463.

-- Ş. Tekin, "Uygur Edebiyatının Meseleleri", s. 57, § 53.

B2- ETS 8. Öyle yerlerde.

Metin : British Museum, Or. 8212/108'de kayıtlı olan Uygur harfleri ile yazılmış bir mecmuanın ilk metnidir. Baş kafiye sistemi ile yazılmış 16 satırda dört kıt'a hâlinde bulunan metin anonimdir. Manzumenin yazarı ve müstensihi belli değildir.

Manzume ilk olarak R. R. Arat tarafından işlenmiştir. Arat, mısraları ortadan ikiye ayırarak manzumeyi 32 satırlık dört sekizlik hâlinde yayımlamıştır.

-- Ord. Prof. Dr. R. Rahmeti Arat, "Öyle yerlerde", *Türk Yurdu*, 50. yıl, 289. sayı, Ekim 1960, s. 33-34.

Ali Ulvi Elöve, Arat'ın bu yazısına bir cevap yazısı yayımlamıştır. Elöve'nin görüşlerine iştirak etmek mümkün değildir.

-- Ali Ulvi Elöve, "Bir Uygurca yazı", *Türk Dili Araştırmaları Yılığ*, *Bulleten* 1961, s. 311-317.

-- Metnin ilmî neşri için bk. Arat, *Eski Türk Şiiri*, 8., s. 64-67; 337-338; 445.

Manzumenin ilk defa 16 satırlık dört kıt'a şeklinde okunması ve yeni bir tercümesi için bk.

-- Şinasi Tekin, "Uygur Edebiyatının Meseleleri", s. 55-56 §. 50.

B 3 - Budizme ait doktrin şiiri.

Metin : Ryukoku Üniversitesi Kütüphanesinde muhafaza edilen Ōtani Kōzui koleksiyonunda 8123 (5472) numaralı parçadır. 27×34 cm ebadındaki metnin henüz transkripsiyon ve tercümesi yapılmamıştır. Metnin fotoğrafının neşri için bk.

-- Akira Haneda - Nobuo Yamada, "Ōtani tankentay shōrai, Uiguruji shiryō mokuroku (A preliminary List of the Manuscript Remains in Uigur Script brought by Otani expeditions and preserved in Ryukoku University Library)", *Monumenta Serindica*, Vol. IV, *Buddhist Manuscripts and Secular Documents of the Ancient Languages in Central Asia*, Kyoto, 1961, Levha 28.

B 4 - ETŞ 12. Gevezelik boyası.

Metin : British Museum, Or. 8212/108'de kayıtlı Uygur harfleri ile yazılmış bir mecmuanın 51. sahifesinin beşinci satırından 53. sahifesinin 11. satırına kadar devam eden 59 satırda, baş kafiye sistemi ile yazılan 15 dörtlükten müteşekkildir. Dokuzuncu dörtlüğün üçüncü satırı eksiktir.

-- R. R. Arat, *Eski Türk Şiiri*, 12., s. 116-125; 396-399; 464-466.

-- Şinasi Tekin, "Uygur Edebiyatının Meseleleri", s. 58 § 55. Yazmanın 53. sahifesinin 12-15. satırlarında metnin manzum yazılış tarihi, ilk nâşir Arat tarafından şu şekilde okunmuş ve tercüme edilmiştir.

küsgü yıl-ın tokuz-unç ay-nıŋ on yaŋı-ta
körkle taŋgsuk taydu kidini kav linhu-a-ta
köp yaŋşamak-lıg bodug-ın kök kalık-ıg
küceyü bediz-egeli umunmuş-ın körgü üçün bitidim.
çısuya tutuŋg

"Sıçan yılında, dokuzuncu ayın onuncu gününde,
güzel, nâdir taydu kidini kav çiçeğinde,
çok gevezelik etme boyası ile gök yüzünü
zorla süslemeği umduğunu göstermek için yazdım
Çısuya Tutung".

Arat, ayrıca s. 398-399'daki 12/61 nolu açıklamasında, bu istinsah kaydında geçen *Taydu* hakkında yanlış bir izahta bulunmaktadır. *Taydu*'nun neresi olduğu ve manzumenin takribî yazılış tarihi, Şi-

nasi Tekin tarafından düzeltilmiştir. “Uygur Edebiyatının Meseleleri”, s. 55, not 12).

Metnin transliterasyonu ve Almanca tercümesi, açıklamalarla birlikte Şinasi Tekin tarafından yeniden yapılmıştır.

-- Şinasi Tekin, *Buddhistische Uigurica aus der Yüan-Zeit*, Teil I. *HSIN Tözin Oqıdtaçi Nom*, Budapest 1980, “Anhang, Metrische Bearbeitung desselben Textes von Çisuya Tutung”, s. 143-150. Manzumenin müstensihinin adı, ilk nâşir Arat tarafından *Çisuya Tutuñg*, ikinci nâşir Şinasi Tekin tarafından da *Çisuya Tutuñg* şekillerinde okunmuştu. Peter Zieme, bu ismi *Çisuin Tutung* şeklinde düzeltmekte ve metni de *Prajñāpāramitā (Sūtra)* olarak tavsif etmektedir.

-- P. Zieme, *BSU*, s. 7, no 5.

Bu manzume, aynı yazma mecmuada bulunan ve Şinasi Tekin tarafından yayımlanan *HTON (HSIN Tözin Oqıdtaçi Nom)* adlı mensur felsefî eserin manzum bir varyantıdır.

B 5 - *ETŞ 15. Hikmet fazileti.*

Metin : British Museum, Or. 8212/108'de kayıtlı, Uygur harfleri ile yazılmış bir mecmuanın 64. sahifesinin 15. satırından 66. sahifesinin 22. satırına kadar devam eder. 53 satırdaki 93 mısranın başlık olan ilk satırı hariç olarak, baş kafiye sistemi ile yazılmış 23 dördlükten (92 satır) müteşekkildir. Son iki dördlük, manzum ketebe kayıdır.

*artuk teriñg bilge bilig paramit-ka.
ayagu-lug nagarçuni bahşı öze.
ary-a-baş-ça yaratılmış nirvikalpa.
atlıg ögdiğ piraty-a-şiri takşut koştum.*

*incege teriñg bilge biliglig begimiz-niñg.
iniş üdteki-ler-ke ulaşun tip sakıñç-ın koşmuş.
ıdok kirtü kurug-ug ukıdtaçi bu şlok-nı.
ilip tartıp ki-e bitimiş boldum asıg tutung.*

“Çok derin hikmet faziletine sahip saygı değer *Nāgārjuna* hoca tarafından *Āryabhāṣā* dilince tanzim edilmiş *Nirvikalpa* adlı medhiyeyi, ben *Prajñāśrī* nazmettim.

İnce, derin hikmet sahibi beyimizin gelecek zamandakilere ulaşması düşüncesi ile nazmedilmiş aziz, hakikî boşluğu öğreten bu manzûmeyi ancak iştirip-çekerek (ben) *Asıg Tutung*, yazmış oldum”.

Yukarda verilen Uygurca ketebe kaydında, Arat'ın daha önce *biraty-a şiri* okuduğu isim, skr. aslına uygun olarak *piraty-a-şiri* < skr. *prajñāsri* şeklinde düzeltilmiştir. (Arat, *ETŞ* 14 B/31 ile *ETŞ* 15/89'da bu ismi *biraty-a şiri* şeklinde okumuştur. *ETŞ* 15/89'da *biraty-a şiri* okuduğu metni, *ETŞ* 13'ün "giriş" bölümünde *piraty-a şiri* okumuş ve *ETŞ* 13 (s. 126-127), *ETŞ* 14 (s. 128) ve *ETŞ* 15 (s. 154)'ün "giriş" bölümlerinde *Pratyaya Śrī* şeklinde de teşhis etmiş idi.)

Nāgārjuna tarafından *Āryabhāṣā* (Sanskrit) dilinde yazılan bu metin *Prajñāpāramitāstotra*'dır. Metin, Sanskritçeden Uygur Türkçesine *Prajñāsri* (Uygurca: *Piraty-a-şiri*) tarafından tercüme edilmiş ve son iki dörtlükte de görüleceği gibi *Asığ Tutung* tarafından istinsah edilmiştir.

İlmî neşri ilk defa Reşid Rahmeti Arat tarafından yapılmıştır.

- R. R. Arat, *Eski Türk Şiiri*, s. 154-161; 405-409; 477-479.
 -- Uygurca metnin Sanskritçe, Çince ve Tibetçe varyantları ile mukayeseli yeni neşri, D. Maue- K. Röhrborn tarafından hazırlanmaktadır.

- B 6 - *BT XIII/17*. Boşluğun aslının (kökünün) anlaşılması kurtuluş yoluna götürür.

Metin : Üçüncü Turfan kazılarında bulunmuş ve T III 3008 işareti ile tavsif edilmiştir. Hâlen Berlin İlimler Akademisinde Ch/U 7503 numarada kayıtlıdır. Çince bir baskının arka yüzündeki 15 satırda 15 mısra hâlinedir.

Metnin transkripsiyonu, tercümesi, notları ve fotoğrafı için bk.

- Peter Zieme, *BSU*, s. 111-112; Resim : 156.

- B 7 - *BT XIII/18*. Budizm'e ait felsefî vecizeler.

Metin : A) Üçüncü Turfan kazılarında bulunmuş ve T III M 219-522 (kâğıdın üzerinde ise T II Y) işareti ile tavsif edilmiştir. Hâlen Berlin İlimler Akademisinde U 5882 numarada kayıtlıdır. 15,2 X 15,0 cm ebadında olan metinde 10 satır vardır. Bir yazma parçası olan metin baştan ve sondan eksiktir. B) Nerede ve kaçınıcı kazıda bulunduğu kayıt edilmemiştir. Hâlen Berlin Millî Kütüphanesinde Mz. 804 numarada kayıtlıdır. 28 satırda 28 mısra vardır.

Baştan ve sondan eksik olan A ve B parçaları, aradan da eksik olmasına rağmen, birbirini tamamlamakta olup, A ve B, birlikte 38 satırdır.

Şiirin en büyük özelliği, şairin baş kafiye olarak seçtiği *t* sesini, mısraların içerisinde geçen diğer kelimelerde de alliterasyon olarak kullanmasıdır. Genellikle her satırda dört kelime bulunmaktadır (26., 27. ve 31. satırlarda beşer kelime!) ve şiirde kullanılan bütün

kelimeler *t* sesi ile başlamaktadır. Bu şiir, Uygur şiirinde kendi türünün tek örneği olarak geçmektedir.

Metnin transkripsiyonu, tercümesi, notları ve fotoğrafları için bk.

-- Peter Zieme, *BSU*, s. 112-114; Resim : 157-158.

B 8 - *BT XIII/16*. Fanilik ve ölüm hakkında.

Metin : İkinci Turfan kazılarında Sengim'de bulunmuş olup T II S 66 işâreti ile tavsif edilmiştir. Hâlen Berlin İlimler Akademisinde Ch/U 6856 numarada kayıtlıdır.

26,5 X 32,3 cm ebadında olan sahife, bir kaç yaprağın birbirine yapıştırılmasından meydana gelmiştir. Metin, ortadan (22. satırdan sonra) ve sondan eksiktir. Baş kafiye sistemi ile ve genellikle dörtlükler hâlinde (21-22. satırlardan sonraki bölüm eksiktir. 31-32. satırlar ise beyit hâlinindedir!) kaleme alınmıştır.

Metnin transkripsiyonu, tercümesi, notları ve fotoğrafları için bk.

-- Peter Zieme, *BSU*, s. 109-111; Resim : 154-155.

B 9 - *BT XIII/12*. Annenin ve babanın iyiliği değerlidir (kıymetlidir).

Metin : Tek bir yazma nüshaya dayanmaktadır. 10 ayrı yazma ve bir basma parçanın metinlerinin bir araya getirilmesi ile teşkil edilen esas metin, 223 satır olup, baştan, ortadan çeşitli yerlerden ve sondan eksiktir. Yer yer baş kafiye sistemi ile yazılan metnin yazma ve basma parçaları, Japonya'da bulunan bir parça dışında, Berlin İlimler Akademisinde muhafaza edilmektedir. Berlin'deki yazma ve basma nüshalar, P. Zieme tarafından *BT XIII/12*, s. 68-71'de tavsif edilmiştir.

Metnin içerisindeki bir bölüm, 16-92. satırlar ise Japonya'da Nakamura Fusetsu koleksiyonunda bulunmaktadır. Bu parça Masahiro Shōgaito tarafından yayımlanmıştı. (Masahiro Shōgaito, "Nakamura Fusetsu şî kyūzo Uiguru-go monjo danpen no kenkyū [=Nakamura Fusetsu Beyin kütüphânesinde eskiden saklanmış olan Uygur harfli metin parçası üzerine] (A Study of the Fragments of Uigur Text Found in the Fusetsu Nakamura Collection)", *The Toyo Gakuho*, 61/1-2 (1979), s. 11-15.

223 satırlık metnin transkripsiyonu, tercümesi, açıklamaları ve fotoğrafları için bk.

-- P. Zieme, *BSU*, s. 68-86; Resim : 58-107.

B 10 – BT XIII/15. Sadaka vermenin sevabı hakkında.

Metin : İkinci Turfan kazılarında Sengim'de bulunmuş ve T II S 90 işâreti ile tavsif edilmiştir. Hâlen Berlin İlimler Akademisinde U 5335 numarada kayıtlıdır. Küçük bir kitapçık şeklinde olan yazmadaki ikinci parça olan metin, 64 satırda 65 mısradır. Ketebe tarihini bildiren son satır hariç tutulduğunda, metnin baş kafiye sistemi ile yazılan 16 dörtlükten meydana geldiği görülür. Kitapçığın tavsifi, metnin transkripsiyonu, tercümesi, açıklamaları ve fotoğrafları için bk.

-- P. Zieme, *BSU*, s. 106-109; Resim : 149-153.

B 11 – Mandala tasviri.

Metin : Ryukoku Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki Ötani Kōzui koleksiyonunda 6296-6300 numaraları arasında muhafaza edilmektedir. Transkripsiyonu henüz yapılmamıştır. A. Haneda ve N. Yamada tarafından fotoğrafı neşredilen 6298 numaralı parçası 6 satırdır. Bk.

-- Akira Haneda – Nobuo Yamada, “Ötani tankentay shōrai. Uiguruji shiryō mokuroku (A preliminary List of the Manuscript Remains in Uigur Script brought by Otani Expeditions and preserved in the Ryukoku University Library)”, *Monumenta Serindica*, Vol. IV, *Buddhist Manuscripts and Secular Documents of the Ancient Languages in Central Asia*. Kyoto 1961, levha 14.

B 12 – *Pravāranā* merasimi üzerine izahatta baş kafiyele şiirler.

Metin : Üçüncü Turfan kazılarında Murtuk'ta bulunmuş ve T III M 228 işâreti ile tavsif edilmiştir. Hâlen Berlin İlimler Akademisinde Ch/U 7570 numarada kayıtlıdır.

1121 satırlık metin sondan eksiktir. Semih Tezcan tarafından *Das uigurische İnsadi-Sûtra* (Uygurca İnsadi-Sûtra) başlığı ile *Berliner Turfantexte* serisinin 3. kitabı olarak 1974'te Berlin'de yayımlanmıştır. Metin : 1.-760. satırları, Tezcan tarafından *İnsadi – Sûtra* şeklinde okunan metni ihtiva etmektedir. P. Zieme, Tezcan'ın *İnsadi* okuyuşu yerine *avas(a)di < skr. avasāda* okunuşunu teklif ediyor.

760 satırlık bu metnin 37-40. satırları arasında bir, 44.-51. satırları arasında iki, 757-760. satırları arasında da bir olmak üzere, baş kafiye sistemi ile yazılmış toplam 4 tane dörtlük bulunmaktadır. Dörtlüklerin neşri için bk.

-- Semih Tezcan, *Das uigurische İnsadi-Sûtra, Berliner Turfantexte III*, Berlin 1974, s. 26-27 ve 57.

B 13 – ETŞ 13. On türlü niyaz usûlü.

Metin : British Museum, Or. 8212/108'de kayıtlı olan, Uygur harfleri ile yazılmış bir mecmuanın 54. sahifesinden 62. sahifesinin sonuna kadar, 151 satır (18+18+17+17+17+17+17+16+14=151), devam etmektedir. Metin, baş kafiye sistemi ile yazılmış olup, 151 satırdaki 200 mısra, 50 dörtlük hâlinindedir.

An-tsang'ın *Buddhāvataṃsaka-Sūtra* (Taisho, Cilt 89, s. 179c/20-180b/12)'sından alınmıştır. *An-tsang*'ın adı 43. dörtlükte şöyle geçmektedir :

amti muna bo yükünçüg arıg kut kolunçug.

anı birök kimler tuṣsar arıṭur kılınçig.

antsang üze yaratılmış takṣut-ın sözleyü.

alnġ-lar ay tözün-lerim anuṭmış bulunçug :

“Şimdi işte bu kulluğu ve temiz niyazı,
on(lar)ı kimler tutsa, amel(ler)ini temizler.

An-tsang tarafından yazılmış *takṣut*'ı söyleyerek,

Ey asilerim!, hazırlanmış mükâfatı alınız.

Arat'ın daha önce ETŞ 9/7 ile ETŞ 16/110'da *atsang* ve ETŞ 13/171'de de *Aryasang* okuduğu isim, Takao Moriyasu (“An Uigur Buddhist's Letter of the Yüan Dynasty from Tun-huang (Suppl. to “Uigurica from Tun-huang”), *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, No 40, Tokyo, 1982, 18 s.) ve Juten Oda (“Uiguru yaku űicüke gonkyō noűiki go ni tsuite (On the Uigur Colophon of the Buddhāvataṃsaka-sūtra in Forty-Volumes”, *The Bulletin of Toyohashi Junior College*, 1985/2, s. 121-127) tarafından *An-tsang* olarak teşhis edilmişti. Biz de üçüncü mısradaki ismi düzeltilmiş *Antsang* şekli ile okuduk.

İlk dörtlükde bu eserin *Buddhāvataṃsaka-sūtra*'dan tercüme edildiği bildirilmektedir.

utmış-lar-nıġ viṣay-ı buda avatansaka.

ulug kölüġü sudurda uz tizip nomlamış.

ugan-lar-nıġ on kut kolunç yorıg-ı bo nomug.

una anı iyin kezigçe ukuṭu sözlelim : :

“*Buddhāvataṃsaka* (–*Sūtra* üzerine) galiplerin *viṣaya*'sı(nı), tamamen tanzim ederek tefsir etmiş bu *Māhāyāna-Sūtra*'da, *Deva*'ların “on (t türlü) niyaz usûlü” (adlı) bu *Sūtra*'yı, işte bunun için, sırası ile anlatarak, söyleyelim.

Reşit Rahmeti Arat, 2.-11. dörtlüğü; (A) On türlü niyâz usûlü (Uyg. *on kut kolunç yorıgı*) başlığı ile tavsif etmektedir. 12.-14. dörtlükleri; (B) Ara-parçası, 15.-30. dörtlükleri; (C) Canlılara faydalı

olmak, 31.-33. dördlükleri; (D) Ara-parçası, 34.-38. dördlükleri; (E) İtiraf, 39.-43. dördlükleri; (F) Doğru yol, 44.-50. dördlükleri ise (G) İyi dilek başlıkları ile tavsif etmektedir. Bu elli dördlük *Samanta-bhadra-acaryā-pranidhāna-gāthāh*'ın tercümesidir.

Metnin transkripsiyonu, tercümesi, açıklamaları ve fotoğrafları için bk.

-- R. R. Arat, *Eski Türk Şiiri*, s. 126-147; 399-405; 467-475.

B 14- ETŞ 9. On türlü Buddha meziyeti.

Metin : Britsh Museum, Or. 8212/108'de kayıtlı olan, Uygur harfleri ile yazılmış bir mecmuanın 33. sahifesinden 36. sahifesinin dördüncü satırına devam eden (17+17+16+14) 64 satırdaki 108 musrada, baş kafiye sistemi ile yazılmış 13 sekizlik ve bir dördlük olarak bulunmaktadır. Bu şiir, "sekizlik" olarak yazılmış ilk örnektir.

P. Zieme, metni; *Antsang*'ın *Buddhāvātamsaka-sūtra*'sından *Dharmadatu*'ya giriş, Kapital'den sonra On Buddha meziyeti üzerine" şeklinde tavsif ediyor. (BSU, s. 7).

Arat ise, metni "On türlü iyiliğin medhi" şeklinde tavsif etmektedir.

İlk "sekizlik" metne "giriş" mahiyetindedir.

buda-avatansaka atl(ı) sudur içinde
buzulmak-sız nom oguş-ka kirmek bölökde.
buluñg yuñgak sayu kelmiş bodis(a)t(a)v-lig.
bulutçılayu yığılmış toy kuvrak ara.
burkan oğlu tolptı tözün ugan arşı-nuñg.
bulunçsuz yig edgü-lerin ögmiş şlokda.
burk sark kılıp on edgüsin men antsang özüm.
buyan küsüş öze koşmuş takşut başlandı :

'*Buddha-Avatamsaka (-Sūtra)* adlı *Sūtra* içinde,
 "Bozulmaksız" töre faslına giriş bölümünde,
 her yandan, her köşeden *Bodhisattva*'lı
 bulut gibi toplanmış olan topluluk-cemaat arasında,
Budha oğlu, tam asil "Ugan" *Rşi*'nin
 bulunmaz üstün iyiliklerini öven manzumeden
 "burk(?) sark(?) edip, (onun) on iyiliğini ben Antsang, kendim
 sevap ile nazmettiğim takşut başlandı".

2.-9. "sekizlik"ler, "On türlü Buddha meziyeti"nin açıklanması,
 10. "sekizlik", 2.-9. sekizliklerin özeti, 11. sekizlik ve son dördlük ise "bitiriş" bölümlerini ihtiva etmektedir.

Metnin transkripsiyonu, tercümesi, açıklamaları ve fotoğrafları için bk.

-- R. R. Arat, *Eski Türk Şiiri*, s. 68-79 : 338-360; 446-449.

B 15 - *ETŞ* 18 - *BT* XIII/13. Altun Yaruk'un "Günahların silinmesi" hakkındaki beşinci bölümünün *Kiki Sîşi* tarafından nazma çekilmesi.

Metin : Altun Yaruk'un nazma çekilen parçaları ile ilgili ilk çalışma W. Bang ve A. von Gabain'in "Uigurische Studien" (*Ungarische Jahrbücher*, X/3, 1930) s. 208-210'da transkripsiyonladıkları 54 satırlık metindir. Bu transkripsiyon, 2 basma parçasına dayanmaktadır ve basmalar Üçüncü Turfan kazılarında Murtuk'ta bulunmuş olup T III M 197 ve T III M 195 işaretleri ile tavsif edilmiştir. T III M 197, hâlen Berlin Millî Kütüphanesinde Mz. 654 numarada, T III M 195 ise, hâlen Berlin Millî Kütüphanesinde Mz. 816 numarada kayıtlıdır.

Bu iki parça, 1962 yılında Şinasi Tekin tarafından yeniden yayımlandı. Tekin, "Prosodische Erklärung eines uigurischen Textes" (*Ural-Altäische Jahrbücher*, XXXIV/1-2, 1962, s. 100-106) adlı makalesinde bu metni yeniden transkripsiyonlayarak tercüme etmiş ve metinde geçen terimleri de açıklamıştır.

Aynı metin 1965 yılında Arat tarafından *Eski Türk Şiiri*'nin 18. metni olarak İstıfhar başlığı ile, 60 satırlık transkripsiyon, tercüme, açıklamalar ve fotoğraflarla birlikte neşredilmiştir. Arat, Şinasi Tekin'in makalesini zikretmemektedir.

-- R. R. Arat, *Eski Türk Şiiri*, s. 177-183; 410-412; 486-489.

P. Zieme, *BT* XIII/13'de Altun Yaruk ile ilgili bu manzum bölümü, daha önceden tanınan basma parçalarını çeşitli yazma ve basma parçaları ile tamamlayarak, baş kafiye sistemi ile ve dörtlükler hâlinde yazılmış 191 satırlık, manzum bir metin hâlinde tamamlamaktadır.

P. Zieme, önce Altun Yaruk'un "Leningrad" yazmasındaki 131.-147. sahifelerdeki metni vermekte, sonra da bu bölümün *Kiki Sîşi* tarafından yapılan manzum varyantını sunmaktadır.

Metnin transkripsiyonunu, tercümesi, açıklamaları ve fotoğrafları için bk.

-- P. Zieme, *BSU*, s. 86-105; Resim : 110-146.

B 16 - *ETŞ* 19 - 20. Altı yigirmi kolulamak sudur (Kuan-wu-liang-shou-ching)'un *Kki Kki* tarafından nazma çekilmesi.

Metin : R. R. Arat tarafından *ETŞ* 19'da A ve B parçaları olarak yayımlanan iki basma sahife parçası üçüncü Turfan kazılarında bulunmuş ve T III M 252 işareti ile tavsif edilmiştir. Hâlen Berlin

İlimler Akademisinde U 347 (ETŞ 19/A) ve U 4301 (ETŞ 19/B) numaraları altında muhafaza edilen iki sahifede, her sahifede beşer satır, her satırda da iki mısra olmak üzere, toplam 20 satır bulunmaktadır.

Arat, bu iki sahifeyi, A parçasında geçen bir isme dayanarak Abita Tanrı şeklinde isimlendirmişti.

Metnin transkripsiyonu, tercümesi, açıklamaları ve fotoğrafları için bk.

-- R. R. Arat, *Eski Türk Şiiri*, 185-187, 413; 490-491.

Metin : R. R. Arat tarafından ETŞ 20'de A, B, C, D, E, F, G parçaları olarak yayımlanan baskı parçaları ise ikinci Turfan kazılarında Sengim'de bulunmuş ve T II S 92 ve T II S 94 işaretleri ile tavsif edilmişti. Bu parçalar hâlen Berlin İlimler Akademisinde şu numaralar altında muhafaza edilmektedir.

U 344	- T II S 92	(ETŞ 20/A)
U 344	- T II S 92	(ETŞ 20/B)
U 344	- T II S 92	(ETŞ 20/C)
U 348	- T II S 92	(ETŞ 20/D)
U 343-U 341 (1)	T II S 92, 94	(ETŞ 20/E)
U 342	- T II S 92	(ETŞ 20/F)
U 341 (2)	- T II S 94	(ETŞ 20/G)

Arat, ETŞ 20'de neşrettiği bu metinleri İstigrak ile ilgili parçalar (Ki Ki) başlığı ile tavsif etmişti. Bu yedi parçada toplam 240 kadar satır yer almaktadır. Metnin transkripsiyonu, tercümesi, açıklamaları ve fotoğrafları için bk.

-- R. R. Arat, *Eski Türk Şiiri*, s. 189-211; 413-417; 492-502.

Arat tarafından ETŞ 19 ve 20'de iki ayrı metin olarak yayımlanan parçalar, haddizatında *altı yigirmi kolulamak sudur* (Çin. *Kuan-wu-liang-shou-ching*) adlı eserden *Kki Kki* tarafından nazma çekilmiştir.

tay pay lin şı tip atl(ı)g
tayşinğ nom-nung içinte
talulap yığıp men kki kki
takşut-ka intürü tegintim ::

“*Tay Pay Lin Şı* diye adlanan *Mahâyāna-Dharma*'sının içinden ben *Kki Kki*, seçip toplayarak nazma indirmeğe gayret ettim”.

Arat'ın ETŞ 19 ve 20'de verdiği metinlerin yeni bir neşri Peter Zieme ve Kōgi Kudara tarafından yapılmaktadır.

- P. Zieme-K. Kudara, *Uigurugo no Kanmuryōjukyō*. (The *Guanwu liangshoujing* in Uigur), Kyoto.
- Abita (*Amitābha*) Tengri Burkan ile ilgisi olduğu söylenen başka bir mensur metnin bir sayfası, Arat tarafından ETS 20'nin giriş bölümünde (s. 193) transkripsiyon ve tercüme olarak verilmişti. Bu metnin yeni neşri için bk.
- Osman Sertkaya-Klaus Röhrborn, "Bruchstücke der alttürkischen Amitābha-Literatur aus Istanbul", *UJb* 4, 1984, s. 97-117.
- Aynı metnin başka yapraklarının neşri için bk.
- A. Temir-K. Kudara-K. Röhrborn, "Die alttürkischen Abitaki-Fragmente des Etnografya Müzesi, Ankara", *Turcica*, Revue d'Études turques, XVI, 1984, s. 13-28.
- Amitābha* ile ilgili başka mensur metinler de vardır. Ōtani Kōzui koleksiyonundaki bir parça, 1912 yılında Zuichō Tachibana tarafından yayımlanmıştı.
- Zuichō Tachibana, "Uiguruyaku no kanmuryōjukyō", *Niraku sōsho*, 1 (Kōbe), 1912, s. 21-41.
- Aynı parça, 1979'da Kōgi Kudara tarafından yeniden işlenerek neşredildi.
- Kōgi Kudara, "Kanmuryōjukyō - Uiguruyaku danpen shūtei-. Guan - Jing - Critique of a Uigur fragment of the Guan-wu-liang-shou - jing", *Bukkyōgaku Kenkyū* [*Studies in Buddhism*], 35 (1979), s. 33-56.
- Aynı yazmanın bir başka sahifesinin iki ayrı parçası, Berlin İlimler Akademisinde bulundu ve 1981'de P. Zieme tarafından yayımlandı.
- P. Zieme, "A new fragment of the Uigur Guanwuliangshoujing", *Bukkyōbunka Kenkyūjo Kiyō* [*Budizm Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Belleteni*], 20, Kyoto 1981, s. 20-29.
- Bu gruba ait on satırlık bir parça yine Berlin İlimler Akademisinde bulunmaktadır (T I a (U. 1499)). Bu metin de P. Zieme tarafından işlenmiştir. Transkripsiyonu ve tercümesi için bk.
- Peter Zieme, *Die Stabreimtexte der Uiguren von Turfan und Dunhuang - Studien zur alttürkischen Dichtung-*. (Akademiai Kiadó, Budapeste'de neşredilmektedir).

B 17 - Sadāprarudita ve Dharmodgata Bodhisattva'nın manzum hikâyesi.

Metin : Bibliothèque Nationale, Pelliot-Uygur 4521 numarada kayıtlıdır. "Kursiv" Uygur yazısı ile yukarıdan aşağıya doğru kaleme alınan 24, 8 x 18 cm ebadındaki 41 yapraktan müteşekkildir. Sahife-

lerde satır sayıları 15 ilâ 19 arasında değişmektedir. 653 satırlık metinde, bazı Türkçe kelimeler Çin harfleri ile transkripsiyonlanmış, yani Kundoku yapılmıştır. Metin umumiyetle baş kafiyele dördlükler hâlinindedir. Fakat her zaman bu ölçüye uyulmamıştır. Manzumeler arasında yer yer mensur cümleler de yer almaktadır.

Metnin transliterasyonu, tercümesi, Glossar'ı ve fotoğrafları için bk. -- Şinasi Tekin, *Buddhistische Uigurica aus der Yüan Zeit. Teil II. Die Geschichte von Sadāprarudita und Dharmodgata Boddhisattva*, Budapest 1980.

B 18 – Buyan evirmek (Sevâbın tevcihi).

Metin : *Altun Yaruk* (*Suvarnaprabhāsottamasūtra*)'un 1678 tarihli olan ve hâlen Leningrad'da muhafaza edilen nüshanın sonuna (678/1-686/21 satırları arasında) 1688 yılında eklenmiştir.

Altun Yaruk'un yazdırılmasından elde edilecek sevâb ile, ölmüş olan anne ve babasının ve *buyan evirmek* (skr. *punyamodana*) metnini yazdıran karı kocanın yeniden doğuşlarının 'Burkanlar Ülkesi' (skr. *buddha-kṣetra*)'nde olması için kaleme aldırılan 201 satırlık bu metnin ilk 13 satırı (678/1-13) manzumenin 'giriş' bölümüdür. 678/14 ile 684/22. satırlar arasında, baş kafiye sistemi ile yazılmış ilk 33 dördlük, 685/10-23. satırlar arasında ise son 3 dördlük yer almaktadır. 685/1-10 arası mensurdur. 686/1-21'de ise ketebe kaydı yer almaktadır.

Metnin transkripsiyon, tercüme ve açıklamaları için bk.

-- Şinasi Tekin, "Buyan Evirmek (Sevâbın tevcihi)", *Reşid Rahmeti Arat İçin*, TKAE Yay., Ankara 1966, s. 390-411.

B 20 – Kışanti kılmak.

Metin : Üçüncü Turfan kazılarında Murtuk'ta bulunmuş ve T III 195 işareti ile tavsif edilmiştir. *Enetkek tili* (Hintçe = Sanskrit) ile yazılmış *Vinaya-viniścaya-upāli-pariprcchā* adlı eserden *Uygur tili*'ne *Praty-a-şiri* (Skr. *Prajñā-śrī*) tarafından tercüme edilmiştir. Bir baskının ele geçen üç yaprağı olan metin, hâlen Berlin İlimler Akademisi, U. 4711'de bulunmaktadır. Baştan ve sondan eksik olan metin Georg Hazai tarafından transkripsiyonlanmış, tercüme, kelime dizini ve fotoğraflarla birlikte yayımlanmıştır.

-- Georg Hazai, "Ein uigurisches Blockdruckfragment der Berliner Turfan-Sammlung", *Altorientalische Forschungen*, IV, 1976, s. 231-234 (5 levha ile).

Baştan eksik olan metni Hazai, orijinalindeki satır sırasına göre transkripsiyonlamıştır. Bana göre bu metnin eksik olan baş tarafı

manzumdur. Ben metni şu şekilde tamamlamak istiyorum. Bu tamamlama ile ketebe bölümünden önceki manzum kısımlar teşhis edilmiş olmaktadır. Her iki dörtlük de *a*-baş kafiyesi ile yazılmış olmalıdır. İlk dörtlüğün mısraları *-lar*, ikinci dörtlüğün mısraları ise *-ür men* ekleri ile bitmektedir.

1. [*a*
2. [*a*
3. [*a*] *lar* ..
4. adı ... *yme neteg yalıg ... yarlıkasar-lar* ..
5. *antag ok m(e)n yme buyan evirü teginür m(e)n* ..
6. *alko ayıg kılınc-larım-ın kşanti ötünür m(e)n* ..
7. *alko buyan-larka iyin ögirü teginür m(e)n* ..
8. *alko burkan-larıg nom-lug tilgen evirgeli ötünür m(e)n* ..

B 21 – Ziraat ayini.

Uygur ekonomisinin temelini ziraat ve hayvancılık teşkil etmekte idi. Bu gün bilinen 400'ü aşkın Uygur hukuk vesikasının 50'den fazlası arazi alım satımı, kiralanması ve ipoteği gibi konular üzerinedir. Günlük yaşayışla kaynaşan bu tarla hayatı için medhiye yazmak gayet normaldir.

Metin : 1) Ziraat âyini ile ilgili Uygurca yazılmış ilk metin 1915 yılında Japonya'da tıpkıbasım olarak yayımlanmıştır (bk. *Seiiki koko zufu*. Tokyo 1915, Cilt 2. *Seiikigo bunso*, Levha 7, Resim 1). Bu metin Peter Zieme tarafından yayıma hazırlanmaktadır.

2) Aynı metnin bir parçası olduğu tahmin edilen diğer bir bölüm de Berlin İlimler Akademisinde U 5337'de bulunmaktadır. Kaçıncı araştırma seferinde elde edildiği bilinmeyen bu metnin üzerinde, bulunma işareti olarak D 131 yazılı olduğundan, metnin *Koço* (Dakyanus Şehri)'da bulunduğunu anlıyoruz.

Yer yer baş kafiye sistemi ile yazılmış olan metni, ikilik, dörtlük, sekizlik vb. gibi bir nazım ölçüsüne ayırmak zordur. Metnin transkripsiyonu, tercümesi, açıklamaları ve fotoğrafları için bk.

-- Peter Zieme, "Ein uigurischer Erntesegen", *Altorientalische Forschungen*, III, 1975, s. 109-143 (2 levha ile).

AVADANA ve JATAKA'lar

Avadāna ve *Jātaka*'lar Budizm'e ait dinî masallardır. Bu masallardan *Avadāna* (uyg. *avdan* = *av(a)dan*) adını taşıyanlarda, genellikle Burkan (*Buddha*) olmaya namzet varlıkların, Burkanlık mertebesine ulaşmak için yaptıkları faaliyetler, *Jātaka* (uyg. *çatak* ~ *çatik*) adını taşıyanlarda ise, 1) "Tanrı" = uyg. *teṅgri* = skr. *deva*; 2) "İnsan" = uyg. *yalaṅgok* = skr. *manuṣya*; 3) "Hayvan" = uyg. *yılkı* = skr. *tiryagyonı*; 4) "Aç ruh" = uyg. *prit* ~ *pirit* = skr. *preta*; 5) "Cehennem(lik)" = uyg. *tamu* < Sogd. *tmw* = skr. *naraka*; 6) "Cin" = uyg. *asur* = skr. *asura* âlemlerinde, yani beş veya altı varlık şekillerinde (uyg. *altı yol*'da) Burkan'ın başından geçen olaylar anlatılır.

Avadāna ve *Jātaka*'ları, konularının işlenişindeki yakınlık yüzünden, birbirinden ayırmak oldukça zordur. Bu masalların gayesi, çeşitli yönlerden ahlâk dersi vermek ve "yeniden doğma-ölme (tenâsüh) nazariyesi"ni Burkanlıktaki hayat çarkı (Nidāna) silsilesi (uyg. *ulag sapag nom* = skr. *pratityasamutpāda*) ile izah ederek Budizm propagandası yapmaktır.

Bu güne kadar manzum olarak üç *Avadāna* ve on bir *Jātaka* tespit edilmiş ve *Avadāna*'ları Masahiro Shōgaito, *Jātaka*'ları ise Peter Zieme yayımlamıştır.

Manzum üç *Avādāna*, BM., Or. 8212/75-A'da kayıtlı Uygur harfli bir yazmanın sonunda yer almaktadır. Bu *Avadāna*'lar Masahiro Shōgaito tarafından; inceleme, metinlerin Japonca tercümeleri ve ilgili açıklamalarla birlikte, önce mensur şekilde makale olarak *The Toyo Gakuho*'da, sonra da manzum şekilde kitap olarak Kōbe'de yayımlanmıştır. İlk cildin sonunda bu *Avadāna*'ların tıpkıbasımları da verilmiştir.

- Masahiro Shōgaito, "Uiguru-go shanon 'Kannon-kyō-sōō' - Kannon-kyō ni kansuru 'avadāna'- (An Uighur avadāna to *Avalokiteśvara Sūtra*)", *The Toyo Gakuho* (*The Journal of the Research Department of Toyo Bunko*), 58/1-2 (1976), s. 01-037.
- Masahiro Shōgaito, *Uigurugo. uigurubunken no kenkyū I. 'Kannon-kyō ni fusawashii sanpen no Avadāna' oyobi 'Agonkyō' ni tsuite* (*On the Two Buddhist Uigur Texts : with Special Reference to the Three Avadānas Suitable to Avalokiteśvara - sūtra and Āgama-sūtra* (Kōbe), 1981, 215 s., 15 levha. *II goihen*. (Glossary), (Kōbe) 1984, 148 s.

BA 1. Sukuşmaçudi Bayagut ile Supırabı Katun'ın hikâyesi.
Metin : la/1-3a/14'de baş kafiyeli 75 satırda 136 mısra. Manzume genellikle dörtlükler hâlinde yazılmış. Bazı dörtlüklerde baş kafiyede ve metnin içerisinde *Kundoku* yapılmış.

- M. Shōgaito, *Toyo Gakuho*, s. 012-015.
- M. Shōgaito, *Uigurugo. I.*, s. 42-50.

BA 2. Sudarşanı İlig Beg'in hikâyesi.

Metin : 6a/1-11b/5'de baş kafiyeyle 165 satır. Manzume genellikle dörtlükler hâlinde yazılmış. Bazı dörtlüklerde baş kafiye ve metnin içerisinde *Kundoku* yapılmış.

-- M. Shōgaito, *Toyo Gakuho*, s. 015-023.

-- M. Shōgaito, *Uigurugo. I.*, s. 52-68.

BA 3. Pırasançı İlig Kan'ın hikâyesi.

Metin : 11b/6-15a/11'de baş kafiyeyle 106 satır. Manzume genellikle dörtlükler hâlinde yazılmış. Bazı dörtlüklerde baş kafiye ve metnin içerisinde *Kundoku* yapılmış.

-- M. Shōgaito, *Toyo Gakuho*, s. 023-028.

-- M. Shōgaito, *Uigurugo. I.*, s. 70-80.

BJ 1 — BT XIII/1. Bir jātaka külliyyatı parçası.

Metin : 13 küçük basma parçasının bir araya gelmesi ile teşkil edilen on parçanın içerisinde, baştan, ortadan ve sondan eksik olmak üzere, baş kafiye sistemi ile ve dörtlükler hâlinde yazılmış 132 satırlık metin.

Nüshalar Berlin'de Museum für Völkerkunde ve Berlin İlimler Akademisinde bulunmaktadır (Tavsifleri için bk. Zieme, *BSU*, s. 31-32). Metnin transkripsiyonu, tercümesi, açıklamaları ve fotoğrafları için bk.

-- P. Zieme, *BSU*, s. 31-38; Resim : 1-11.

BJ 2 — BT XIII/2. [Vispi] darak çat[i]k nom (*Visvantara Jātaka*).

Metin : 9 ayrı parçanın bir araya getirilmesi ile teşkil edilmiştir. 8 parça Berlin İlimler Akademisinde, bir parça ise Japonya'da Ōtani koleksiyonunda bulunmaktadır (bk. Zieme, *BSU*, s. 39). Baş kafiye sistemi ile yazılan 129 satırlık metnin bazı bölümleri oldukça eksiktir.

Metnin transkripsiyonu, tercümesi, açıklamaları ve fotoğrafları için bk.

-- P. Zieme, *BSU*, s. 39-44; Resim : 12-20.

BJ 3 — BT XIII/3. Vispidarak çat[i]k nom (*Viśvantara Jātaka*).

Metin : *Viśvantara-Jātaka*'nın bir önceki nüshalarından ayrı bir versiyonu. Baştan ve sondan eksik olan, fakat birbirini ikmal eden iki yapaktan müteşekkildir.

Her iki yaprak da ikinci Turfan kazılarında Sengim'de bulunmuştur. A parçası T II S 89 (hâlen Berlin İlimler Akademisinde U 1794 numarada) ile, B parçası ise T II S 32 (hâlen Berlin İlimler Akademisinde U 1708 numarada) ve T II S 89 (hâlen Berlin Milli Kütüphanesi'nde Mz. 36 numarada) ile tavsif edilmiştir. A parçasında, baş kafiye sistemi ile yazılmış 32 satır, B parçasından ise 48 satır olmak üzere, toplam 80 satırdır. Bir önceki nüshaya nazaran bu 80 satırın daha az eksikliği vardır.

Metnin transkripsiyonu, tercümesi, açıklamaları ve fotoğrafları için bk.

-- P. Zieme, *BSU*, s. 44-48; Resim : 21-24.

BJ 4 – BT XIII/4. Evcilleştirilmiş filin hikâyesi.

Metin : Bulunduğu yerin işareti belirtilmemiş Çince-Budizm metin rulolarının arka yüzündeki 6 küçük parçanın birleştirilmesi ile teşkil edilmiştir. İlk beş parça hâlen Berlin İlimler Akademisinde Ch/U 609 numarada, son parça ise aynı yerde Ch/U 7122'de kayıtlıdır. Hikâye "Kral Prabhâsa ve Fil" başlığı ile tanınmış olup, çok çeşitli varyantları vardır. Paralel metin *Buddhacarita*'dan takip edilebilmektedir.

Baştan, ortadan ve sondan eksik olan metin, baş kafiye sistemi ile ve dörtlükler hâlinde yazılmıştır. Bazı dörtlüklerde mısralar eksiktir. Toplam 56 satırdır.

Metnin transkripsiyonu, tercümesi, açıklamaları ve fotoğrafları için bk.

-- P. Zieme, *BSU*, s. 48-51; Resim : 25-30.

BJ 5 – BT XIII/5. Buddhacarita.

Manzum yazılmış *Buddha* - biyografilerinin en tanınmış olan *Buddhacarita* (Buddha-Wandel) Kanişka çağında Hint şairi *Aśvaghōṣa* (Uyg. *aşvagoşi bahşi*)'dır. Bu eserin Hintçe, Tibetçe ve Çinceyi bilinmektedir.

Manzum *Buddhacarita* nüshaları, hepsi Berlin İlimler Akademisinde olmak üzere 20 tanedir (Tavsifleri için bk. P. Zieme, *BSU*, s. 52). Bu yirmi parçanın bir araya gelmesi ile 245 satırlık bir metin elde edilmiştir. Parçalar baştan ve sondan, bazan da ortadan eksiktir. Bu 245 mısra, baş kafiye sistemi ile yazılan dörtlükler hâlinindedir. 245 satırlık metinde çeşitli olaylar anlatılır. Meselâ son beş parçanın (o, p, q, r ve s) birleştirilmesi ile elde edilen metinde *Kral Prabhâsa ve fil hikâyesi*'nin bir paraleli bulunmaktadır.

Metnin transkripsiyonu, tercümesi, açıklamaları ve fotoğrafları için bk.

-- P. Zieme, *BSU*, s. 51-62; Resim. 31-49.

BJ 6 – BT XIII/6. Bir hasta ile karşılaşma (Bir Burkan'ın hayatından parça).

Metin : Japonya'da Ryukoku Üniversitesinde muhafaza edilen Ötani koleksiyonunda 5295 ve 5296 numaralı parçalardır. Metnin baş bölümü 12 satırlık 5296 numaradadır. Son bölümü ise 11 satırlık 5295 numaradadır. Toplam 23 satırda 20 mısra, yani baş kafiye sistemi ile yazılmış 5 dörtlük vardır.

Metnin fotoğrafları daha önce A. Haneda-N. Yamada tarafından yayımlanmıştı.

-- Akira Haneda-Nobuo Yamada, “Ötani tankentay shōrai uiguruji shiryō mokuroku”, Levha 24.

Metnin transkripsiyonu, tercümesi, açıklamaları ve fotoğrafları için bk.

-- P. Zieme, *BSU*, s. 62-64; Resim : 50-51.

BJ 7 – BT XIII/7. Açt aşaturu (*Ajātaśatru*) Han Destanı.

Metin : I. Turfan kazılarında bulunmuş ve T I 578 işareti ile tavsif edilmiştir. Hâlen Berlin İlimler Akademisinde U. 5369 numarada bulunmaktadır. Kursiv Uygur yazısı ile yazılan metin Kral *Bibisāra* (Uyg. *Bimbarsi İlig*) ile Kraliçe *Vaidehi* (Uyg. *Vudih Hatun*)'nin oğulları *Ajātaśatru* (Uyg. *Açt aşaturu Han*)'nin hikâyesini anlatmaktadır. Metnin ancak, baş kafiye sistemi ile yazılmış 7 satırlık bir bölümü bilinmektedir.

Metnin transkripsiyonu, tercümesi, açıklamaları ve fotoğrafı için bk.

-- P. Zieme, *BSU*, s. 64; Resim : 52.

BJ 8 – BT XIII/ 8. Tavsif edilemeyen bir *Jātaka* metni.

Metin : I. Turfan kazılarında bulunmuş ve T I 1044 işareti ile tavsif edilmiştir. Hâlen Berlin İlimler Akademisinde Ch/U. 7189 numarada bulunmaktadır. Metnin arka yüzünde Çince *Saddharmapundarika - Sūtra* bulunmaktadır. Kursiv Uygur yazısı ile yazılmış sahifedeki 14 satırda, baş kafiye sistemi ile yazılmış 30 mısra bulunmaktadır. Metnin transkripsiyonu, tercümesi, açıklamaları ve fotoğrafı için bk.

-- P. Zieme, *BSU*, s. 65; Resim : 53.

BJ 9 – *BT XIII/9*. Tavsif edilemeyen bir *Jātaka*(?) metni.

Metin : II. Turfan kazılarında bulunmuş ve T II 601 işareti ile tavsif edilmiştir. Hâlen Berlin İlimler Akademisinde U. 2475 numarada kayıtdır. Ön ve arka yüzündeki sekizer satırda, baş kafiye sistemi ile yazılmış 20 mısra (5 dörtlük) bulunmaktadır.

Metnin transkripsiyonu, tercümesi, açıklamaları ve fotoğrafları için bk.

-- P. Zieme, *BSU*, s. 66; Resim : 54-55.

BJ 10 – *BT XIII/10*. Tavsif edilemeyen bir *Jātaka*(?) metni.

Metin : III. Turfan kazılarında bulunmuş ve T III 62-1004 işareti ile tavsif edilmiştir. Hâlen Berlin İlimler Akademisinde Ch/U. 6956 numarada kayıtdır. Kursiv Uygur yazısıyla ve baş kafiye sistemi ile kaleme alınan bir manzumenin son bölümüdür. Son 11 satırın baş kısımları kalmıştır.

Metnin transkripsiyonu, tercümesi, açıklamaları ve fotoğrafı için bk.

-- P. Zieme, *BSU*, s. 67; Resim : 56.

BJ 11 – *BT XIII/11*. Tavsif edilemeyen bir metin.

Metin : III. Turfan kazılarında Murtuk'ta bulunmuş ve T III M 225 işareti ile tavsif edilmiştir. Hâlen Berlin Millî Kütüphanesinde mz. 215 numarada kayıtdır.

Bir baskı parçasının çok küçük bir bölümüdür. Baş kafiye sistemi ile yazılmış 8 satırda 16 mısra (4 dörtlük) kısmen okunabilmektedir. Metnin aslı teşhis ve tespit edilmemiştir.

Metnin transkripsiyonu, tercümesi, açıklamaları ve fotoğrafı için bk.

-- P. Zieme, *BSU*, s. 68; Resim : 57.